

УДК 780.633.133:2–523.42(477.83/.86)”11/20”

Богдан Кіндратюк (Івано-Франківськ, Україна), доктор мистецтвознавства, доцент, професор катедри дизайну та теорії мистецтва Навчально-наукового інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Bogdan Kindratiuk (Ivano-Frankivsk, Ukraine), Doctor of Art Studies, Associated Professor, Professor at the Department of Design and Theory of Art Educational and Scientific Institute of Arts Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

ПЕРИПЕТІЇ ДЗВОНАРСТВА ЦЕРКВИ СВ. ПАНТЕЛЕЙМОНА БІЛЯ ГАЛИЧА (XII–XXI СТ.)

Анотація

Уперше **метою** наукових студій є спроба системного опису перипетій дзвонарства церкви св. Пантелеймона/костелу св. Станіслава біля Галича (XII–XXI ст.). **Методологія** нашого пошуку ще ґрунтується на тлумаченні нових матеріалів. Аналіз фактів, систематизація відомостей про застосування бил, дзвонів, їхньої втрати та придбання нових, будівництво й відновлення споруд для них, як **предмет дослідження**, утверджує герменевтичні студії. Застосування ж історико-антропологічного підходу показує одну з причин розвою музики дзвонів як взаємообумовлених ланок цілісного процесу «придбання/оснащення — виконання — сприймання». **Науковою новизною** статті є системне вивчення перипетій дзвонарства церкви св. Пантелеймона як одного з проявів і характеру дзвонарської культури на теренах Прикарпаття від Княжої доби до наших днів. Сприяло тут розвою музики дзвонів перебування в європейському культурному просторі, запровадження в цьому ареалі християнства, турбота князів Галицької землі про оснащення збудованих храмів дзвонами, їхнє церковне й світське використання. При інкорпорації цього ареалу України іноземними правителями дзвони допомагали їм зміцнити владу, утверджувати своє панування. Стимулювало ріст майстерности дзвонарів часте канонічне застосування дзвонів. Однак ці музичні інструменти з групи ідіофонів часто потерпали від воєн. **Висновок.** Спроба системного опису дзвонів і споруд для них церкви св. Пантелеймона дає підстави для чергового твердження про багатство дзвонарської культури Прикарпаття, складні, а то й трагічні перипетії її складових.

Ключові слова: Княжий Галич, Прикарпаття, церква св. Пантелеймона / костел св. Станіслава, дзвони, дзвіниці, дзвоніння, перипетії дзвонарства.

The peripetia of bell-ringing at st. Panteleimon church near Halych (12th-21st centuries)

Abstract

This is the first scientific study with the **purpose** to systematically describe the peripetia of the bell ringing at St. Panteleimon Church/St. Stanislaw Church near Halych (12th-21st centuries). The **methodology** of our research is also based on the interpretation of new materials. The **subject of research** involves the analysis of the facts, systematization of information on the use of xylons, bells, their loss and acquisition of new ones, construction and restoration of buildings for them, which asserts the hermeneutic nature of this study. The application of the historical and anthropological approach shows one of the reasons for the development of bell-ringing music as interdependent parts of the holistic process of «acquisition/equipment — performance — perception». The **scientific novelty** of the article lies in a systematic study of the peripetia of the bell-ringing at the St. Panteleimon Church as well as manifestations and nature of the bell-ringing culture in the Carpathians from the Princely era to the present day. The development of bell-ringing was facilitated by the presence in the European cultural space, the introduction of Christianity in this area, the concern of the Princes of the Galician land for equipping the built churches with bells, their ecclesiastical and secular use. When conquering this area of Ukraine, foreign rulers used the bells helped to strengthen their power and establish their dominance. Frequent canonical use of bells stimulated the growth of bell-ringers' skills. However, these musical instruments from the group of idiophones often suffered from wars. **Conclusion.** An attempt at a systematic description of the bells and buildings for them of the St. Panteleimon Church gives grounds to confirm the richness of the bell-ringing culture of Prykarpattia, the complex and even tragic peripetia for its components.

Key words: Princely Halych, Prykarpattia, St. Panteleimon Church/St. Stanislaw Church, bells, bell towers, bell-ringing, the peripetia of bell-ringing.

Постановка проблеми

Студії з історії Давнього Галича – славної князівської столиці, завжди актуальні, особливо перед 2023 роком, коли сповниться 1125 річниця від часу відомої нині першої писемної згадки про місто. На теренах цього літописного мегаполіса Княжої доби та його околицях, що в час свого найбільшого розквіту в XII–XIII ст. займав площу 8×8 км [18, с. 165], гуртувалася низка форпостів-монастирів, княжих дворів зі скупченнями людей: ремісників, підданих, військових, ченців, нуртувало життя. Тут відбувалося чимало значимих подій, які заклали наріжний із низки каменів міцного підґрунтя культури Руси-України, розвою її музичного мистецтва. Його осердям були церковні й світські

дзвоніння — один із найособливіших чинників східноєвропейської історії культури, що вплинув на мораль, звичаї та залишив глибокий слід у музичному фольклорі, сприяв розвитку церковного співу, був не тільки основою розвою його багатоголосся, а й допомагав, за висновком німецького дослідника естонського походження Ельмара Арро, формуванню т. зв. національних шкіл звуку в Білорусі, Росії, Україні. При цьому нагадують про дзвоніння як один із найвиразніших проявів музичного підґрунтя та дзвін як могутній і таємничий вісник цих основ, який мав у житті людства важливе значення [1]. Тому варто прослідкувати перипетії дзвонів і дзвонів церкви св. Пантелеймона, зведеної, як уточнив В'ячеслав Корнієнко, наприкінці 1180-х — на початку 1190-х рр. [9, с. 87] неподалік від центру княжого Галича (нині вона на території с. Шевченкове), що дасть підстави повніше описати багатство дзвонарської культури України [6].

Аналіз досліджень

Храму св. Пантелеймона присвячено не тільки спеціальні розвідки, а й церква згадана в публікаціях, які висвітлюють життя княжого Галича. Її вимурували за сім кілометрів на північ від його центру в ареалі старого княздвора Романа Мстиславича (1155/1156–1205), де певний час жили його син, майбутній король Руси Данило (1200/1201–1264), і коли в 1217–1220, 1221–1227 рр. правив Галицькими землями його тесть Мстислав Удатний (бл. 1172–1228) [9, с. 100]. Святиню, котра зазнавала неодноразових змін, перебудов і реконструкцій, але зберегла, попри це, чимало автентики, слушно називають *кам'яним архівом* Галича. Адже вона — унікальна з усіх поглядів пам'ятка, яка надавала йому непересічної індивідуальності; живий, хоч і, ніби, мовчазний свідок драматичного руху міста крізь Середньовіччя в модерну добу. І нині, при подорожі шляхом між Бурштином і Галичем, бачимо на південному обрії величне височіння цього храму, любуємося його обрисами, сприймаємо їх своєрідним віянням Княжої доби.

Ще перед Першою світовою війною історію церкви св. Пантелеймона/костелу св. Станіслава, зокрема будівництва його дзвіниці, її світлину й функції, опис дзвонів тощо подав український науковець Йосип Пеленський (1879–1957) у праці *Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел*. Її опублікував польською 1914 р. в Кракові [14]. Дослідник оприлюднив не тільки фото дзвіниці, а й світлину двоярусної

вежочки-сигатурки на надбудованому францисканцями близько 1600 р. костелі [15, с. 12]. Більше як через 100 років на основі бібліографічних і нововиявлених архівних матеріалів сучасний дослідник Андрій Гусак (*1993; у 2004–2018 рр. паламарював у цьому храмі, у т.ч. при потребі дзвонив) простежив історію церкви св. Пантелеймона як унікальної пам'ятки романської архітектури від пори її закладення до нинішніх днів, подав періоди формування цього єдиного збереженого наземного білокам'яного храму княжого Галича в ході неодноразових змін, пербудов і реконструкцій [3, с. 70]. Водночас науковець ретельно прослідкував перипетії дзвіниці та її дзвонів у час Першої світової війни, опублікував фотографії завданих руйнувань цій вежі світовими війнами, подав світлину дзвона з великою противагою під дашком біля стіни дещо відновленого храму [4]. Попереднім і новим студіям церкви св. Пантелеймона присвятив свої результативні наукові пошуки Іван Могитич [12].

Розповсюдження дзвонів, їхньої музики в княжому Галичі тісно пов'язано з поширенням християнства. Докладні сучасні міркування про його укріплення на Прикарпатті окреслив Ігор Скочиляс (1967–2020) у праці *Духовна спадщина Давнього Галича* [17, с. 41–51].

Увага до історії культури України, зокрема княжого Галича науковців Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника підтверджується створенням Центру дослідження дзвонарства (керівник Б. Кіндратюк) [6], Центру медієвістичних студій. Директор останньої інституції Мирослав Волощук слушно наголошує на потребі вдосконалення методології медієвістичних пошуків, зокрема опрацювання значної кількості іншомовних джерел. Завдяки знайомому науковцю опубліковано п'ять щорічників *Галич*, спрямованих на всебічну популяризацію історії славного княжого, церковного (єпископського й митрополитичого) осередку Галицької землі, Прикарпаття та України загалом [22]. У збірниках публікуються наукові розвідки, присвячені церкві св. Пантелеймона/костелу св. Станіслава. Чимало відомостей про них віднаходиться в працях знамого прикарпатського археолога Богдана Томенчука [18; 19]. Ним на основі археологічних досліджень, зокрема палацових комплексів, вивчено чотири княжі двори літописного Галича (один із них розміщувався на Пантелеймонівському городищі). Тут будували церкви [18, с. 171, 175], які їхні фундатори, зазвичай, оснащували дорогими в усі часи дзвонами [6, с. 189–191], концентрувалося тогочасне мистецьке життя.

Віднаходяться відомости про дзвонарство краю в узагальнюючій фундаментальній праці В. Корнієнка, присвяченій вивченню графіті — малюнків і написів на стінах церкви св. Пантелеймона/костелу св. Станіслава [10]. Тут виявлено майже 800 таких епіграфічних пам'яток [9, с. 87].

Маловідоме акварельне зображення церкви св. Пантелеймона, а тоді — костелу св. Станіслава, створене Наполеоном Ордою (Napoleon Orda, 1807–1883) у 1878–1880 рр., уперше опублікував Віталій Нагірний. Завдяки розшуканому ним надзвичайно цінному джерелу маємо тогочасне зображення дзвіниці [13], що вдало доповнює українську музичну іконографію.

Поглиблюють уявлення про музику Галицьких земель як багатомірне явище й поважну складову розвиненої культури цього регіону середньовічної Русі студії Олега Чуйка [23]. Доведено, що поважним чинником розвою мистецтва було його перебування в європейському

культурному просторі (щільний зв'язок зі своєю багатою спадщиною та різнобічні взаємовідносини із сусідніми й далекими країнами) [24, с. 22–28].

На основі впорядкування нововіднайдених фактів і дещо іншого акцентування вже краще окреслено формування багатонаціонального музичного мистецтва в західному ареалі Київської Русі. Завдяки зібраним відомостям, потрібним уточненням до попередніх описів музичної культури зазначеного регіону [5] вдалося чіткіше підтвердити її поліетнічність у князівстві Романовичів, а згодом королівстві Русі, відзначити, що тут поважне місце займала руська/українська мистецька складова. Водночас збагачено органологічні відомости, у т.ч. краще висвітлено дзвонарство, зокрема побутування неоднакових за формою дзвонів і дзвіниць [8, с. 91–92].

Однак, оскільки значна кількість напрацювань стосовно історії церкви св. Пантелеймона/костелу св. Станіслава, їхніх дзвонів суперечить відсутності узагальнюючих студій відносно перипетій дзвонарства, то **метою** нашого кампанологічного дослідження є їхнє системне окреслення. Ціль пошуку конкретизується в низці **завдань**. Серед них бачимо спробу дати відповідь на питання: Які могли бути дзвони у новозведеної церкви? Які канони їхнього застосування? Також важливо узагальнити відомости про дзвони після переосвячення церкви на костел, їхні долі та дзвонарську музику у новітній час.

Виклад основного матеріалу

Специфіку розвою культури Галицьких земель Княжої доби визначило не тільки прийняття християнства з Візантії, а й близьке сусідство із Заходом, жвава торгівля з його регіонами, матримоніальні зв'язки з тамтешніми правителями. При спробі опису церковних дзвонів у храмі св. Пантелеймона, зокрема на перших порах, треба зауважити, що канони биття в дерев'яні була Церква середньовічної Русі перейняла із Візантії. Ними скликали на Служби Божі, відзначали їхній початок і закінчення, а також важливі елементи драматургії богослужень. Такі приписи фіксувалися в окремих книгах — типіконах (уставах). Найважливішими були Студійський і Єрусалимський устави. Студійський устав сформувався у Візантії в X ст., а в середині XI ст. його переклали в Києво-Печерській лаврі. Один із найдавніших списків цього уставу відомий під назвою *Типографський устав* (поєднаний разом із кондакарем часто називався *Устав із кондакарем*)

визначав богослужбовий звичай Київської Церкви та її монастирів [16, с. 5]. Указівки перекладеного Студійського уставу на узвичаєні kleпання дають змогу скласти певні уявлення про особливості биття в била в XI–XIV ст. у соборних церквах і чернечих обителях. Одні kleпання призначалися для щоденних служб, а при відзначенні важливіших із них належало використовувати інші види вдарянь у била [16, с. 264–266]. Згодом частину з таких ідіофонів у середньовічній Русі замінили дзвонами.

Оскільки Візантія тривалий час не використовувала дзвонів у своєму богослужбовому обряді, то вважають, що їх Києворуська Церква запозичила із Заходу, зокрема з Німеччини через Польщу. Досить швидко мистецтво биття у дзвони поширилося на різних землях середньовічної Русі. Завдяки тому, що важливі трансконтинентальні торговельні шляхи проходили через Галицькі землі та ведення тамтешніми князівствами жвавого міждержавного товарного обміну, дзвони могли швидше всього потрапити в їхні церкви. Не випадково на цих теренах археологами віднайдено чимало фрагментів таких ідіофонів різних форм [8, с. 91–92].

Давні дзвони мали різні обриси й вагу, відповідно до часу відливання. Спочатку були у т. зв. формі *вулика*, згодом — *цукрової голови*. Одним із підтверджень застосування подібних за формою дзвонів у церквах середньовічної Русі є збережені пам'ятки, зокрема з Німеччини, які експонуються в Національному музеї історії України [6, с. 182–185]. Їм на зміну прийшла *готична* форма, як одна з тих, яку мають нинішні дзвони; її представляє великий, як на той час, львівський Святоюрський дзвін 1341 року, виготовлений місцевим людвигарем Яковом Скорою. Цікаво, що його витвір ще й нині використовується з більшим і п'ятьма маленькими. Завдяки новим обрисам дзвоніння набуло особливого тембру, багатства призвуків, що створює феномен звучання цих музичних інструментів (докладніші наші міркування стосовно побутування нової форми дзвонів в ареалі князівств галицько-волинських земель див., приміром [8, с. 91–92]). Тому можна вважати, що перші дзвони в церкві св. Пантелеймона могли мати форму *цукрової голови*.

Дзвони застосовувалися разом із билами, дзвінками. Останні, разом із бубенцями (їх часто знаходять на теренах княжого Галича), могли бути на кадилах. Використання в Княжу добу ручних дзвінків у церквах підкріплює віднайдення такого оздобленого мистецького витвору

в урочищі *Цвинтариська* (біля Галича), де розкопали частину фундаментів храму [8, с. 93]. Частими знахідками на теренах цього міста також є бронзові бубенці. Їх віддавна прикріпляли до кадил. Мабуть, такі малі ідіофони теж мали своє узвичаєне застосування в церкві св. Пантелеймона.

Завдяки обрядовим практикам упродовж століть сформувалися канонічні приписи стосовно використання дзвонів. Щоправда, розвиток дзвонарства в Україні супроводжувався не тільки формуванням певних уставних приписів, а й, як справедливо зауважив один із фундаторів української кампанології Юрій Ясіновський, «народних звичаїв використання дзвонів. Це регламентувало способи биття в них, тривалість їхнього звучання, що впливало з вимог культу, обрядових форм, життя міст і сіл, їхніх традицій. Своєю чергою різні дзвоніння вносили в усе це певний порядок, етикет, упорядковували й надавали їм святкового чи сумного настрою» [25, с. 343]. Закономірно, що церковні й світські дзвоніння міцно вкоренилися в народній культурі [7], їх вивчає етноорганологія [21, с. 95–97].

Під соціокультурним феноменом *дзвонарство* чи *дзвонарська культура* ми розуміємо систему, яка самоорганізується. Вона охоплює різні види діяльності стосовно виготовлення бил, відливання дзвонів, будівництва споруд для них; зусилля Церкви і парафіян відносно придбання дзвонів, формування їхніх комплектів на дзвіниці; підготовку дзвонарів як мистців-виконавців канонічних дзвонінь або створених ними особливих форм дзвонарських композицій; розповсюдження дзвонарського мистецтва в громадсько-побутовій, церковно-сакральній і народно-обрядовій сферах; відображення складових дзвонарства в народній культурі, красному письменстві, візуальних мистецтвах і музиці, відповідні кампанологічні студії.

Розвою в храмі св. Пантелеймона церковної музики та дзвонінь, як її важливої складової, зокрема завдяки ретельному дотриманню уставних приписів, могло сприяло те, що в один час тут було п'ять священників. Їх, як стало відомо з графіті першої половини 1220-х рр., звали Лазар, Олексій, Стефан, Дмитро й Богдан [9, с. 91]. Такий кириличний напис, на думку В. Корнієнка, «цікавий також і тим, що в ньому названі імена одних із перших священнослужителів цього храму, невідомих за іншими джерелами» [10, с. 187].

Усе ж нині достеменно ще не відомо, чи із самого початку в богослужбовому обряді церкви св. Пантелеймона використовували тільки

била, чи разом із ними й дзвони? Які та скільки їх було? Де та як вони були підвішені? Як у них дзвонили? Але в будь-якому випадку, відповідно до уставних приписів про богослуження повідомляли дзвоніннями-благовіствуваннями, відзначали ними найбільш урочисті місця Служб Божих. Оскільки храм звели на 60-метровому високому правому березі Дністра, при впадінні до нього р. Лімниці [12, с. 248], то віддавна церковна музика лунала обширами довкілля, привертала до себе увагу сакральним звучанням.

Водночас могло звучати закличне та мобілізуюче світське сполошення биття у дзвони. Як міркуємо, великі ідіофони храму застосовувалися не тільки перед, підчас чи після Служб Божих, а й у дзвони били на сполох, повідомляли про наближення ворога. Адже ці звучні музичні інструменти в князівствах Галицької землі застосовували не тільки у церквах, а й могли використовувати для оборони. Як на півдні й південному сході середньовічної Київської держави систему сторожових фортець об'єднали в утворену валами й річками оборонну лінію довжиною близько 950 км (відома за літописами як Змієві вали [11, с. 225]), так подібну смугу твердинь, на переконання дослідників, створили, приміром, уздовж берегів Дністра. Однією з ланок такої оборонної системи могли бути укріплені князівські двори, серед одного з яких стояла церква св. Пантелеймона, її дзвони. Вважають, що з-поміж головних функцій таких сторожових твердинь була передача відомостей між фортами світловою (вогняною) чи звуковою (дзвонами) сигналізацією. Адже такі опорні пункти звели на підвищеннях і завдяки цьому була можливість із веж-дзвіниць пересилати умовні сигнали [20, с. 232–233].

Від середини XIII ст. Галич поступово втрачав роль столичного політико-адміністративного князівського центру. Його основу, за спостереженнями науковців, складала тільки церковна інфраструктура єпископсько-митрополичого осердя пізньої Галицько-Волинської держави (її столицями були Холм, волинський Володимир і Львів). У другій половині XIV ст. свій осідок у Галичі зберігали православні та латинські єпископи, котрі в окремі часи набували й митрополичого висвячення. Встановлено, що перші локалізувались у Галицькій катедральній чернечій обителі, а другі — біля храму св. Пантелеймона. Цю династичну церкву волинської гілки Мономаховичів 1367 р. пересвятили на костел св. Станіслава. Однак, після перенесення 1427 р. католицької парафії в Галич, храм залишався занедбаним до кінця XVI ст. Адже в XV–XVI ст. під час загальної політичної та релігійної кризи в Галичині, в умовах

приєднання її земель іноземними династіями до своїх володінь, почався занепад галицького церковного центру. Цьому сприяло й те, що впродовж цього часу активізувалися турецько-татарські набіги на ці терени. Тоді в Галичі й околицях панувала пустка та занепад [19, с. 54–56]. Закономірно, що ця криза відобразилася на дзвонарстві краю.

Відновлення музики дзвонів у храмі почалося після 1598 року, коли король Польщі Сигізмунд III Ваза (Zygmunt III Waza; 1566–1632) передав пустуючу споруду ордену братів-францисканців. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. вони звели на Пантелеймонівському городищі свій монастир (у чернечих обителях, як знаємо, богослуження та, відповідно, дзвоніння лунають цілодобово). У центрі подвір'я височів перетворений на тринавну базиліку костел св. Станіслава, неподалік звели вежу для дзвонів [15, с. 260; 19, с. 59–60]. Відповідно, тут надовго запанували латинські звичаї дзвонінь, зокрема способи підвішування дзвонів, приведення їх шляхом розгойдування до звучання; лунали звуки сигнатурки. Мабуть, дзвоніння часто звучали разом із музикою органа. Цікаво, що в XIII ст. дзвонами почали опоряджувати механізми вежових годинників. Згодом їхні дзвони сприяли виникненню нових музичних інструментів — курантів і карійона. У той самий час францисканські монахи започаткували звичай (цю новацію затвердив папа Григорій IX (бл. 1145–1241) вечорами трикратно вдаряти у великий дзвін, на що вірні мали тричі відповідати *Ave Марія*. У XIV ст. католики так били у дзвони вже тричі на день: ранком, в обід і ввечері. Завдяки цьому постав ангелюс — узвичаєне ранкове, полуденне й вечірнє дзвоніння, щоденний знак до молитви для вірного християнина. Мабуть, такий звичай побутував у костелі св. Станіслава.

Дзвіниця костелу св. Станіслава, як значима пленерна музична споруда, і звучання її гучних ідіофонів не тільки відразу привертало увагу людей, а й водночас успішно демонструвало чие звукове панування в цьому ареалі краю переважає. Особливо зосередження слуху й зору на костелі й вежі посилилось у гостей провінційного тоді Галича в XIX — першій половині XX ст. Серед мандруючих було чимало мистців. Вони, як встановлено, залишили багато рисунків, літографій, дерево- і сталеритів, світлин, а також листівок із зображенням найцікавіших історичних об'єктів-пам'яток: Замкової гори з руїнами Старостинського замку, Ринкової площі, греко-католицьких церков Різдва і св. Миколая, римо-католицького костелу св. Станіслава, кенеси, дерев'яного й залізничного мостів через Дністер [13, с. 208].

Подібно відомий художник другої половини XIX ст., виходець із білоруських земель Н. Орда, подорожуючи 1878–1880 рр. Галичиною, поставив перед собою ціль зафіксувати тодішний стан найбільш відоміх пам'яток архітектури з доби Першої Речі Посполитої. Основну частину своїх робіт він виконав олівцем і клеєвими фарбами технікою акварелі. Один зі своїх малюнків завбільшки 22,6×28,7 см назвав *Костел С. Станіслава. Галич*» (*Kosciol S. Stanislaw. Halicz*). У центрі роботи мистця зображено фасад і бічну елевацію храму. Ліворуч від нього — квадратну в основі вежу-дзвіницю, перед якою видніється селянська хата, накрита соломною, а на задньому плані — будівлі кляштного комплексу. Зображення споруди для дзвонів фахівці характеризують надзвичайно точним і високої якості виконання, що надає їй особливої вартості й значення [13, с. 209–211].

Докладно про функції «досить високої» споруди для дзвонів у кляшторі, її вигляд і значення довідуємося із цікавого опису, зробленого перед 1914 р. після відвідання Й. Пеленським церкви св. Пантелеймона, а тоді — костелу св. Станіслава: «Дзвіниця із заходу була важливим пунктом цієї фортечки — її замкач, тобто ключ. До неї з двох боків тягнулися вали, нижні поверхи з бійницями служили оборонною вежею, а її низ становив в'їзду браму з підйомним мостом» [15, с. 9–12]. Теж корисним для сучасних науковців є подальший опис згаданої споруди, вимурованої з цегли на фундаментах із тесаних каменів, які залишилися після перебудови церкви на базиліку: «Нижня частина вежі служила за в'їзду браму зі зведеним мостом, вища — за місце для оборони й обстрілу, а найвища — за дзвіницю» [15, с. 65]. Тобто, так називався тільки останній поверх, котрий призначався для дзвонів. З характеристики місця, де вони були підвішені, можна здогадатися, що їхнє звучання дещо приглушували вікна, «по одному з кожного боку» (звісно, якщо їх при дзвоніннях не відчиняли). На резонування дзвонів, якість їхнього звучання впливав пірамідальної форми дах (заввишки 2 м), покритий бляхою. Його загальна конструкція, як помітив Й. Пеленський, властива всім дерев'яним дзвіницям, розповсюдженим на Русі. Дві балки, поставлені навхрест, несуть центральний стовп, верхівка якого з'єднує і притримує всі крокви, так звані «капиці» [15, с. 67]. Цікаве зауваження науковця стосовно традиційного завершення вежі *Хрестом із півмісяцем*. Такий вершок на церковних банях і дзвіницях запанував, на думку дослідника, по всій Русі, а згодом — Росії, оскільки його «здавна застосовували у візантійському мистецтві» [15, с. 61].

Також завдяки Й. Пеленському маємо опис трьох великих дзвонів, котрі висіли високо під дахом. Вони виразно виступають пам'ятками відливництва й писемности. Найбільший дзвін оздоблював під короною між двома шнуровими лініями напис: «NOMEN: DOMINI; BENEDICTUM: IN: SECULA: SIT. A. D. 1611». Цей раритет, як міркував дослідник, францисканці замовили одразу після поселення в кляшторі. Вінець другого за вагою дзвона оперезував коронковий орнамент із «написом під низом: «РОКУ — АХИС — МЦА — АПРИЛ — ДН Є» (року 1656 місяця квітня дня 5). Знизу подана ледь випукла фігура Христа: права рука благословить, ліва підтримує хвилястий хітон. Голову оточує німб, по обидва боки якого розміщені літери «ІС-ХС» [15, с. 67]. Як впливає з напису, то Й. Пеленський мав усі підстави вважати, що другий дзвін походив з якоїсь тутешньої церкви. Вивчення оздоблень найменшого дзвона, як міркуємо, дав підстави встановити, що ідіофон переплавили років 40 тому [15, с. 67].

Сприяло розповсюдженню дзвонів і розвою їхньої музики практика дзвоніння як засобу повідомлень про смерть парафіянина та при проведенні заупокійних служб. Щоправда, такий звичай відомий із пізніших часів. Але, серед виявлених графіті й інскульптів на стінах церкви Успіння Пресвятої Богородиці (збудована 1579–1584 рр.) неподалік від давнього Успенського собору XII ст. Княжого Галича, є записи обчислення кількості проведених поминальних служб. Такі занотування виникали, як зауважує В. Корнієнко, «внаслідок замовлення певної кількості заупокійних відправ за душу людини. Подібні графіті в межах Руси-України датуються проміжком від початку XI ст. до кінця XIV ст.» [10, с. 15]. Хоч зі стін церкви св. Пантелеймона такі записи невідомі, але, як міркуємо, практика проведення заупокійних служб тут теж існувала. Відповідно, могли й звучати відповідні дзвоніння. У пізніші часи побутував звичай указівок у заповітах стосовно пишного захоронення тіла померлого («з пристойним обрядом»). Звісно, що така традиція підкріплювалася обдаруванням парафій, храмів і монастирів [15, с. 265]. Завдяки цьому була можливість поповнити набори дзвонів важчими, гучнішими. Цьому сприяло й те, що в заповіті вказувалося про оздоблення таких музичних інструментів написами про жертводавця. Часом він не тільки заповідав де поховати тіло, а й велів розіслати в різні монастирі пожертви-дари [15, с. 266]. Відповідно там у визначені дні мали творити певні поминальні дзвоніння.

Варто привернути увагу до інших складових дзвонарської культури — сигнатурки як вежочки й сигнатурки як невеликого дзвона. Адже при описі костелу св. Станіслава зауважено, що храм мав новий бляшаний дах і псевдоготичний шпиль — сигнатурку (*Dachreiter*) [15, с. 15]. Як знаємо, дзвони розміщалися не тільки на дзвіниці, а й за латинським звичаєм дзвін-сигнатурку монахи могли підвісити в одноіменній надбудові-вежочці на костелі. Такий ідіофон, зазвичай, застоковують під час мес і в деяких місцевостях при входженні священника в храм. Сигнатурка у вежочці підвішується міцно за корону до перекладки. Дзвонять за допомогою шнура, одним кінцем прикріпленого до важеля, зафіксованого до неї, а за другий, який опущений у храм, посмикують. Таким способом, притаманним католикам і греко-католикам, дзвін розгойдують і тоді його корпус б'є у серце (язик, било). Звісно, що нерухома фіксація дзвона за корону до осі/перекладки дещо приглушує вібрацію його корпусу, а значить — красу звучання.

Із початком Першої світової війни за вказівкою австро-угорського уряду всі дзвони в державі реквізували на мілітариські нужди. Спочатку дозволили залишати пам'ятки, відлиті до 1700-го року, згодом, відповідно до нового розпорядження, не забирали виготовлені пізніше початку XVII ст. Однак, монахам вдалося дзвони костелу св. Станіслава залишити. Але при гарматних острілах 1915 р. храм і його дзвіниця були дуже знищені. На ній вибух зніс дах і дещо пошкодив ярус, де були підвішені дзвони. Найбільший із них, як встановив за архівним описом А. Гусак, тріснув. На щастя, вони залишилися на місці [3, с. 70]. Пізніше, за браком часу, військові Росії не встигли їх вивезти до себе.

Як встановлено за архівними джерелами, 25 вересня 1918 р. склали кошторис, де передбачили суму для відновлення костелу та його дзвіниці. Але після проголошення 1 листопада Західно-Української Народної Республіки та її загибелі 1919 р. й окупації цих теренів Польщею, повторно у новому фінансовому документі 1920 р. передбачили виділення коштів і для відновлення в'їздної вежі-дзвіниці [3, с. 70]. Роботи з відбудови костелу св. Станіслава тривали ще 1930 р. Тоді тільки закінчили її тинькування [3, с. 70–71]. На тогочасній світліні, опублікованій А. Гусаком, бачимо дзвін, який міцно підвішений за корону до осі, поставлений на двох стовпах під дашком. Ідіофон має велику противагу для легшого розгойдування. Мабуть, його перенесли зі зруйнованої дзвіниці та встановили тут і накрили від атмосферних опадів.

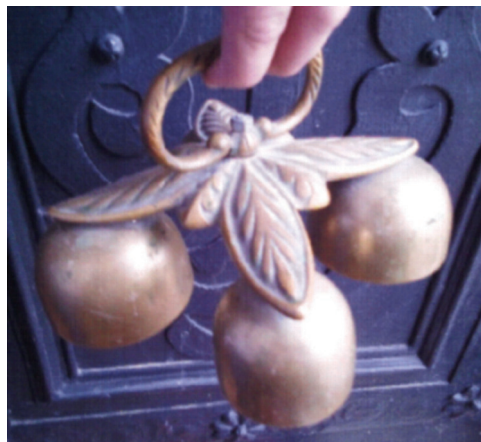
Після Другої світової війни костел закрили. Мабуть, дзвони були знищені в роки советської влади. Легалізація УГКЦ в Україні сприяла тому, що 1991 р. почалося відродження княжої святині та її дзвіниці. Їх відреставрували, а церкву знову посвятили її першому патрону — св. Пантелеймону й передали греко-католицькій громаді [4]. Водночас, храм, як історична пам'ятка, належить до Національного заповідника *Давній Галич*.

Нині на дзвіниці встановлено один дзвін. Він заввишки близько 100 см. і відповідно традиції греко-католиків нерухомо прикріпений за корону до дещо вигнутої осі. Ще для легшого розгойдування дзвона її кінці вставлені в підшипники. Дзвонять за допомогою шнура, прив'язаного до важеля, який прикріплений до осі. Ця механічна система підвішена на спеціально виготовленій металевій конструкції. Старший брат церковної громади Степан Лисак (*1950) розповів, що ідіофон замовили 1996 р. в ливарному цеху одного з львівських заводів. За виготовлення заплатили 40 тис. тогочасних купоно-карбованців. Паламар дзвонить перед і під час Служб Божих. Оскільки спеціально призначеного дзвонаря нема, то в малочисельній парафії народилася цікава місцева традиція стосовно подзвінного. У випадку смерті когось із парафіян, родич померлого йде в церковний комітет, бере ключ від дзвіниці та, відповідно до звичаю (його повідомили «старі люди»), повільно вдаряє в одну крису дзвона.

Є ще в храмі св. Пантелеймона чотиридзвін, який на Прикарпатті теж називають сигнатурка. Її вдалося зберегти з минулого століття. Завдяки неоднакового розміру дзвінків, прикріплених до спеціальної ручки, при потрясанні вони породжують вельми характерне й милозвучне дзвоніння. Цей чотиридзвін використовують під час богослужень. У Службах Божих по-своєму звучать бубенці, якими щедро оздоблене кадило.

Висновки

Із часу запровадження християнства на теренах Галицьких земель князі дбали за будівництво церков, розвиток тут богослужбової музики, зокрема завдяки

оснащенню їх дорогими дзвонами. Вірогідно, що перші з них були імпортовані через близьку Польщу з Німеччини. Однак, нині важко встановити, які форми вони мали й чи використовувалися разом із билами. Щоправда, відомі канони їхнього застосування. Воєнні лихоліття, як і прихід советської влади не сприяли розвитку дзвонарської культури в краї. Подібно нові соціально-економічні умови не допомагають збільшенню кількості членів церковних громад. Їхня малочисельність є однією з причин не придбання хоч би мінімального комплексу дзвонів. Відповідно

втрачаються звичаї їхнього канонічного використання. Водночас народжуються нові традиції. Продовжується практика застосування сигнатурок-чотиридзвонів і бубенців. **Перспективи наукового пошуку** бачаться у вивченні нових археологічних пам'яток колишніх теренів Галицького князівства, віднайдених рукописних джерел, творів малярства тощо. Це допоможе новій систематизації уявлень про дзвонарство, його перипетій, зокрема сприятиме кращому науковому узагальненню фактів про дзвони й дзвоніння церкви св. Пантелеймона/костелу св. Станіслава. Оскільки збірники церковного й світського права Київської Русі вміщували, окрім пам'яток візантійського письменства, ще й місцеві, давньоукраїнські твори XI–XIII ст. (вони регулювали внутрішнє життя Церкви, її місце в суспільстві й багато догматичних і обрядових питань, у т.ч. літургійної діяльності, ролі диякона, відспівування мертвих тощо), то науковці можуть віднайти нові згадки про формування канонічних дзвонінь у писемних джерелах, яких чимало збереглося в бібліотеках зарубіжжя. Адже нині чи не кожна велика бібліотека Європи має збірки давньослов'янських рукописів. Чотири томи таких пам'яток із закордонних збірок недавно опублікувала відроджена Санкт-Петербурзька археографічна експедиція [2, с. 9]. Зауважено, що українські медієвісти майже не використовують

комплекс переважно латиномовних писемних джерел 500–1500 рр. (його з 1826 року публікують у Німеччині під узагальненою назвою *Monumenta Germaniae Historica* (MGH — *Пам'ятки історії Німеччини*). Серія *Scriptores* цього комплексу тепер налічує понад 100 томів (кожен із них обсягом близько 600 сторінок). MGH уже оцифровані й доступні через мережу Інтернет. У німецьких наративах віднайдеться чимало відомостей про Русь, переважно галицько-волинських князів і королів, пов'язаних політичними й матримоніальними зв'язками з німецькими правителями. Дотичні відомости про дзвонарство наших земель відшукаються в чеських хроніках, які опубліковані в серії *Monumenta Bohemiae Historica* (MBH — *Пам'ятки чеської історії*), передовсім *Історії короля Пшемисла Оттокара й Розповіді про погані роки по смерті Пшемисла Оттокара* та ін. [2, с. 9–11]. Окрім джерел, які відшукаються в зарубіжжі, варто прослідкувати за архівними матеріалами долю дзвонів після Другої світової війни. Опрацювання подібних джерельних відомостей допоможе краще описати перипетії дзвонарства церкви св. Пантелеймона.

Список використаних джерел

1. Arro E. Die altrussische Glockenmusik. Eine musikslavistische Untersuchung. *Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*. Wiesbaden: Steiner, 1977. С. 77–159.
2. Войтович Л. Якби було більшим море... (Передмова). Волощук М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / [відп. ред. Леонтій Войтович]. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014. С. 9–11.
3. Гусак А. Історія відбудов храму Святого Пантелеймона поблизу Галича: від історії до сучасності. *Галич: зб. наук. пр.* [ред. Мирослав Волощук]. Івано-Франківськ, 2019. Вип. 4. С. 64–80.
4. Гусак А. До історії церкви Святого Пантелеймона. URL: <https://zbruc.eu/node/76732> (дата звернення 01.11. 2021).
5. Кіндратюк Б. *Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства* / ред. і авт. переднього слова Юрій Ясіновський. Івано-Франківськ — Львів 2001. 144 с. (Історія української музики: Дослідження, вип. 9 / Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України).
6. Кіндратюк Б. *Дзвонарська культура України: монографія* / [наук. ред. Юрій Ясіновський]. Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаніка, 2012. 898 с. + CD. (Історія укр. музики: Дослідження, вип. 19 / Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України).

7. Кіндратюк Б. *Дзвони та дзвоніння в народній творчості / ПрикНУ ім. В. Стефаника, Центр дослідження дзвонарства. Івано-Франківськ, 2011. 42 с.*
8. Кіндратюк Б. Музична культура князівств Галицької та Волинської земель, королівства Русі (XII–XIV ст.): нові підходи і відомости. *Українська музика: наук. часопис / [ред. Наталія Сиротинська]. Львів: ЛНМА ім. М. В. Лисенка, 2021. Чис. 1 (39). С. 85–103.*
9. Корнієнко В. Документи канцелярії галицького князя Мстислава Мстиславовича на стінах церкви Святого Пантелеймона. *Галич: зб. наук. пр. / [ред. Мирослав Волощук]. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 2. С. 86–104.*
10. Корнієнко В. *Епіграфіка сакральних пам'яток Галича (XII–XIX ст.) / [ред. Мирослав Волощук]. Івано-Франківськ, 2018. Серія 2, вип. 3, 528 с.*
11. *Літопис руський / [пер. з давньорус. Леонід Махновець]. Київ, 1989. 591с.*
12. Могитич І. Результати дослідження церкви Пантелеймона біля Галича. *Галич: зб. наук. пр. / [ред. Мирослав Волощук]. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 2. С. 247–254.*
13. Нагірний В. Галич на акварелях Наполеона Орди. *Галич: зб. наук. пр. / [ред. Мирослав Волощук]. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 2. С. 207–212.*
14. Peleński J. *Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Krakow, 1914. 207 с.*
15. Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. *Галич: зб. наук. пр. / [ред. М. Волощук; перекл. з пол. Ю. Угорчак, Ю. Лукомський, Т. Романюк, Л. Мазурчак, із латини Р. Паранько; упоряд. покажч. Ю. Лукомський]. Івано-Франківськ, 2018. Серія 2. Вип. 4. С. 5–297.*
16. Пентковский А. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. Москва, 2001. 432 с.*
17. Сковчиляс І. Княжий Галич в історії київського християнства. *Духовна спадщина Давнього Галича: наук. зб. / І. Сковчиляс, В. Фрис. Львів, 2018. С. 29–158.*
18. Томенчук Б. Чотири княжі двори літописного Галича. Підсумки археологічних досліджень палацових комплексів (1991–2012 рр.). *Археологія і давня історія України. Київ, 2013. Вип. 11. С. 165–177.*
19. Томенчук Б., Мельничук О. Археологія пізньосередньовічного Галича як «церковного міста» і релігійного центру Галичини (середина XIII ст. — 1785 р.). *Галич: зб. наук. пр. / [ред. Мирослав Волощук]. Івано-Франківськ, 2017. Вип. 2. С. 51–78.*
20. Федунків З., Поліщук Л., Нагірний В. Городище Княжої Доби Чернелиця IV: результати попередніх досліджень. *Княжа доба: історія і культура /*

[відп. ред. Володимир Александрович]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014. Вип. 8. С. 225–234.

21. Хай М. Музично-інструментальна культура українців (фолкльорна традиція) / НАН України. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського, Національна музична академія ім. Петра Чайковського [Текст]. Київ — Дрогобич, 2007. 544 с.
22. Чемеринський А. «Галич» № 5: «географія» авторів сягає й Великобританії. *Галичина*, Івано-Франківськ, 2021. 30 лип. - 5 серп. С. 20.
23. Чуйко О. *Мистецтво Галицько-Волинського князівства в контексті міжнародних взаємозв'язків*: моногр. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2020. 412 с.
24. Чуйко О. *Мистецтво Галицько-Волинського князівства в культурному просторі європейського середньовіччя*: автореф. дис. ... доктора мистецтвознавства. спец. 26.00.01 — теорія та історія культури / НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2021. 36 с.
25. Ясіновський Ю. Дзвони і дзвоніння в катедрі св. Івана Хрестителя в Перемишлі на початку XIX століття. *Перемиські Архиепархіяльні Відомості*. Перемишль, 2020. Чис. 28. С. 343–354.

References

1. Arro, E. (1977). Die altrussische Glockenmusik. *A Muslim study. Musica Slavica. Posts about music history Osteuropas*. Wiesbaden: Steiner. p. 77–159. [in German]
2. Voitovych, L. (2014). If there was a big sea (Preface). *Voloshchuk M. «Rus» in the Kingdom of Hungary (XI – second half of the XIV century.): Socio-political role, property relations, migration* / [edit. Leontiy Voitovych]. Ivano-Frankivsk. p. 9–11. [in Ukrainian]
3. Gusak, A. (2019). History of the reconstruction of the church of St. Panteleimon near Halych: from history to the present. *Halych: collec. of sciences. wash* / [edit. Myroslav Voloshchuk]. Ivano-Frankivsk. issue 4, p. 64–80. [in Ukrainian]
4. Gusak, A. (2021). To the history of the church of St. Panteleimon. <https://zbruc.eu/node/76732>. The date of the last appeal is November 1. [in Ukrainian]
5. Kindratyuk, B. (2001). *Essays on the musical art of the Galicia-Volyn principality* / [ed. and ed. foreword by Yuri Yasinovsky]. Ivano-Frankivsk — Lviv. 144 p. (History of Ukrainian music: Research, issue 9 / Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine). [in Ukrainian]

6. Kindratyuk, B. (2012). *Bell culture of Ukraine: monograph* / [science. ed. Yuri Yasinovsky]. Ivano-Frankivs'k: Prykarpattia Publishing House. nat. un-tu them. V. Stefanika. 898 p. + CD. (History of Ukrainian music: Research, issue 19 / I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine). [in Ukrainian]
7. Kindratyuk, B. (2011). *Bells and ringing in folk art* / PrykNU. V. Stefanyka, Center for Bell Research. Ivano-Frankivsk. 42 p. [in Ukrainian]
8. Kindratyuk, B. (2021). Musical culture of the principalities of Galicia and Volyn lands, the kingdom of Russia (XII–XIV centuries): new approaches and information. *Ukrainian music: science. magazine* / [ed. Natalia Syrotynska]. Lviv: LNMA named after MV Lysenko. no. 1 (39), p. 85–103. [in Ukrainian]
9. Kornienko, V. (2017). Documents of the office of the Galician prince Mstislav Mstislavovich on the walls of the church of St. Panteleimon. *Halych: collec. of sciences. wash* / [edit. Myroslav Voloshchuk]. Ivano-Frankivsk. issue 2, p. 86–104. [in Ukrainian]
10. Kornienko, V. (2018). *Epigraphy of sacred monuments of Halych (XII–XIX centuries)* / [edit. Myroslav Voloshchuk]. Ivano-Frankivsk: Lileya-NV. Series 2, issue. 3, 528 p. [in Ukrainian]
11. *Russian Chronicle* (1989). [trans. from Old Russian. Leonid Makhnovets]. Kyiv. 591 p. [in Ukrainian]
12. Mohytych, I. (2017). The results of a study of the church of Panteleimon near Halych. *Halych: collec. of sciences. wash* / [edit. Myroslav Voloshchuk]. Ivano-Frankivs'k. issue. 2, p. 247–254. [in Ukrainian]
13. Nagirny, V. (2017). Halych in watercolors by Napoleon Horde. *Halych: collec. of sciences. wash* / [ред. Myroslav Voloshchuk]. Ivano-Frankivs'k. issue. 2, p. 207–212. [in Ukrainian]
14. Peleński, J. (1914). Halicz in the works of medieval art. Krakow. 207 p. [in Polish]
15. Pelensky, J. (2018). Halych in the history of medieval art on the basis of archaeological research and archival sources. *Halych: collec. of sciences. wash* / [edit. M. Voloshchuk; translation from the floor. Yu. Uhorchak, Yu. Lukomsky, T. Romanyuk, L. Mazurchak, from Latin R. Paranko; order. show Yu. Lukomsky]. Ivano-Frankivs'k. series 2, issue. 4, p. 5–297. [in Ukrainian]
16. Pentkovsky, A. (2001). *Typicon of Patriarch Alexy Studit in Byzantium and Russia*. Moscow. 432 p. [in Russian]
17. Skochilyas, I. (2018). *Prince Halych in the history of Kyivan Christianity. Spiritual heritage of Ancient Halych: science. zb.* / I. Skochilyas, V. Fries. Lviv: Ukrainian Catholic University. p. 29–158. [in Ukrainian]

18. Tomenchuk, B. (2013). Four princely courts of the chronicle of Halych. Results of archeological researches of palace complexes (1991–2012). *Archeology and ancient history of Ukraine*. Kyiv. issue 11, p. 165–177. [in Ukrainian]
19. Tomenchuk, B. (2017). Melnychuk O. Archeology of late medieval Halych as a «church city» and the religious center of Galicia (mid-thirteenth century. 1785). *Halych: collec. of sciences. wash* / [edit. Myroslav Voloshchuk]. Ivano-Frankivs`k. issue. 2, p. 51–78. [in Ukrainian]
20. Fedunkiv, Z., Polishchuk L., Nagirny V. (2014). The settlement of the Princely Age Chernelytsia IV: results of previous research. *Princely era: history and culture* / [edit. Volodymyr Alexandrovych]; NAS of Ukraine, Institute of Ukrainian Studies. I. Krypyakevych. Lviv, issue 8, p. 225–234. [in Ukrainian]
21. Khay, M. (2007). *Musical and instrumental culture of Ukrainians (folklore tradition)* / NAS of Ukraine. Institute of Art History, Folklore and Ethnology. M. Rylsky, National Music Academy. Peter Tchaikovsky [Text]. Kyiv — Drohobych. 544 p. [in Ukrainian]
22. Chemerynsky, A. (2021). «Halych» № 5: the «geography» of the authors reaches Britain. *Galicia*, Ivano-Frankivs`k. p. 20. [in Ukrainian]
23. Chuyko, O. (2020). The art of the Galicia-Volyn principality in the context of international relations: monograph. Ivano-Frankivs`k. 412 p. [in Ukrainian]
24. Chuyko O. (2021). The art of the Galicia-Volyn principality in the cultural space of the European Middle Ages: author's ref. dis. ... doctor of art history. special 26.00.01 — Theory and History of Culture / NAS of Ukraine, Institute of Art History, Folklore and Ethnology. M. T. Ryls`ky. Kyiv. 36 p. [in Ukrainian]
25. Yasinovs`ky, Y. (2020). Bells and bells in the Cathedral of St. John the Baptist in Przemyśl in the early XIX century. *Peremyshl Archdiocesan Information*. Przemyśl. p. 343–354. [in Polish]